

Aleksandra SYNOWIEC
Politechnika Śląska,
Wydział Organizacji i Zarządzania,
Katedra Stosowanych Nauk Społecznych

W STRONĘ ANALIZY TEKSTU – WPROWADZENIE DO TEORII DYSKURSU

Streszczenie. Artykuł koncentruje się na ten problematyce krytycznej analizy dyskursu, akcentując najistotniejsze konteksty jej rozwoju. Autorka omawia najistotniejsze stanowiska dotyczące analizy dyskursu jako metody badawczej i zarysowuje pole badań dla analizy dyskursu.

TOWARDS TEXT ANALYSIS - INTRODUCTION TO THE DISCOURSE THEORY

Summary. The aim of the article is to present ambiguous concept of discourse and show its reference to social sciences. The author concentrates on the most important standpoints on discourse analysis as a research method and gives examples of possible research areas.

1. Wstęp

Pojęcie dyskursu trwale zagościło we współczesnych naukach społecznych, a kierunek badań związanych z analizą dyskursu zyskuje coraz większą popularność. Metody analizy dyskursu znajdują szerokie zastosowanie zarówno w naukach humanistycznych, jak i społecznych. Tradycja badań wypracowanych na gruncie lingwistyki z powodzeniem wykorzystywana jest w dociekaniach socjologicznych, kulturoznawczych, w teorii postkolonialnej, naukach politycznych czy *gender studies*¹. Teoria badań nad dyskursem jest dyscypliną stosunkowo młodą, wyodrębnioną w latach osiemdziesiątych XX wieku².

---

¹ D. Howarth: *Dyskurs*, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005, s. 11.

² A. Duszak: *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*. PWN, Warszawa 1998, s. 63.

Praktycy krytycznej analizy dyskursu (w skrócie KAD lub CDA) postulują, aby dociekania z tego zakresu rozpatrywać autonomicznie, jako samodzielną orientację badawczą³. Jednocześnie, pojęcie dyskursu charakteryzuje się pewną niejednoznacznością, płynnością terminologiczną i wielością możliwych interpretacji. Warto przytoczyć celną konstatację Jerzego Szackiego, obrazującą wieloznaczność tego pojęcia: „słowo dyskurs zrobiło we współczesnej humanistyce oszałamiającą karierę i coraz trudniej o pewność, czy w ogóle jeszcze cokolwiek znaczy, używa się go bowiem na wiele różnych sposobów, a całkiem nierzadko po prostu jako uczonego określenia dowolnej dłuższej wypowiedzi lub dowolnego tekstu”⁴.

Dyskurs trwale zadomowił się w publicystyce i w języku potocznym – stał się swego rodzaju wytrychem – określenia typu *dyskurs IV RP*, *dyskurs polityczny*, *dyskurs publiczny*, *dyskurs feministyczny*, *dyskurs medialny* desygnują pewne zjawiska, niemniej jednak definicja dyskursu stała się nieostra i niejasna. Aby rozwiązać problemy rozmycia definicyjnego omawianej kwestii, przyjrzyjmy się bliżej zakresowi *dyskursu*.

2. Wprowadzenie do teorii dyskursu

Pojęcie *dyskurs* wywodzi się z łacińskiego *discursus* i oznacza dawne określenie rozmowy, dyskusji, przemówienia⁵. Definicja słownikowa lokuje termin *dyskurs* w obszarze komunikacji ustnej. Natomiast przymiotnik *dyskursywny* w pierwszym znaczeniu odsyła do filozoficznego terminu definiującego rozmowę, myślowe ujmowanie rzeczywistości. W drugim znaczeniu przymiotnik *dyskursywny* rozumiany jest jako kategoria logiczna. Oznacza „oparty na wnioskowaniu, w którym każde ogniwo w łańcuchu rozumowania zależy od poprzedniego i warunkuje następne”⁶. Słownikowa definicja dyskursu ogranicza się jedynie do powyższych wymiarów i nie wskazuje innych aspektów stosowania tego terminu.

W literaturze naukowej pojęcie *dyskurs* również nastrocza pewnych problemów. Definicja *dyskursu* jako przedmiotu badań nauk społecznych nie jest jednoznaczna. Złożoność i mglistość terminu wynika ze stosowania go w obrębie kilku dyscyplin naukowych. *Dyskurs*

³ N. Fairclough, A. Duszak: Krytyczna analiza dyskursu – nowy obszar badawczy dla lingwistyki i nauk społecznych, [w:] A. Duszak, N. Fairclough (red.): Krytyczna analiza dyskursu. Universitas, Kraków 2008, s. 7.

⁴ J. Szacki: Historia myśli socjologicznej. PWN, Warszawa 2005, s. 905.

⁵ Słownik Wyrazów Obcych, (pod red.): E. Sobol, PWN, Warszawa 1999.

⁶ Ibidem.

jest kategorią o rodowodzie językoznawczym. W literaturze lingwistycznej pojawia się m.in. tradycyjne rozumienie dyskursu, oznaczające stopień zorganizowania języka w wypowiedź lub całość procesu komunikacji⁷. Termin *dyskurs* funkcjonował jako synonim dla pojęcia *język*. Z czasem, w lingwistyce *analizą dyskursu* nazywano badanie „rozbudowanych aktów mowy i tekstów pisanych w relacji do ich kontekstów społecznych”⁸. Pojęcie *analizy dyskursu* miało uzasadnienie pragmatyczne – formuła ta odróżniała zdefiniowany obszar badań od refleksji nad systemami językowymi postrzeganymi abstrakcyjnie. Tym samym *dyskurs* rozumiany jako generowanie znaczenia łączył aspekty lingwistyki krytycznej, z której się wywodził, z tradycją zakorzenioną w badaniach społecznych.

Traktowanie tekstu w charakterze procesu, w którym aktywizują się pokłady wiedzy społecznej i kulturowej, odsyła do koncepcji opracowanej przez Michaiła Bachtina (1897-1975). Bachtin, jako teoretyk literatury, akcentuje kategorię dialogu, w ramach której odczytywanie sensu wypowiedzi jest formą praktyki społecznej. „Słowa w wypowiedzi wchodzi w kontakt nie tylko ze swoimi *sąsiadami*, ale uzyskują wartość semantyczną poprzez dialog z dawnymi użyciami. Podobnie przedmiot nie istnieje jako czyste wyizolowane zjawisko: w świecie ludzkim pojawia się *ubrany* w język, wartościowany i *złamany* poprzez praktykę mowy”⁹ – pisze Bachtin. Słowo nie może funkcjonować poza kontekstem, zawsze odnosi się do jakiejś rzeczywistości pozajęzykowej. Teoria literatury Michaiła Bachtina akcentuje ideologiczne nasycenie tekstu i związki literatury z kulturą. Stanowisko reprezentowane przez Bachtina sytuuje twórczość literacką w kręgu przejawów życia społecznego i kieruje analizę literatury w stronę socjologii. Zdaniem Zofii Mitosek, koncepcje Bachtina stanowiły *novum* w badaniach nad strukturą dzieła literackiego, traktując powieść jako wytwór społeczny, jako przejaw społecznego posługiwania się językiem. U Bachtina język odzwierciedla jakąś rzeczywistość, nie jest on tworem aksjologicznie neutralnym, a znaczenie słowa produkowane jest przez społeczną praktykę jego użycia. W bachtinowskiej teorii ideologia ma fundamentalne znaczenie – „Wszystko, co jest ideologiczne, posiada znaczenie, a ponieważ wyobraża, przedstawia lub zastępuje coś, co znajduje się poza nim – jest znakiem. Tam, gdzie nie ma znaku – nie ma również ideologii”¹⁰. Sfera znaków jest sferą z definicji ideologiczną, a znak rozumiany jako nośnik ideologii jest czynnikiem kształtującym rzeczywistość. Badacze opisujący zjawisko dyskursu z punktu widzenia lingwistyki zwracają uwagę na paralelizm koncepcji Bachtina z poglądami

⁷ Zob.: R. Grzegorzczkova: Wstęp do językoznawstwa. PWN, Warszawa 2008, s. 40.

⁸ N. Fairclough, A. Duszak, op. cit., s. 9.

⁹ Z. Mitosek: Teorie badań literackich. PWN, Warszawa 2005, s. 319.

¹⁰ E. Czapplewicz, E. Kasperski (red.): Bachtin – dialog, język, literatura. PWN, Warszawa 1983, s. 75.

mieszczącymi się w obszarze lingwistyki krytycznej¹¹ - dyscyplinie łączącej perspektywę językoznawczą z socjologiczną. W rzeczywistości kreowanej przez język i teksty *dyskurs* funkcjonuje jako „ponadtekstowa kategoria łącząca świat tekstów ze światem uczestników komunikacji. Każdy przekaz jest tekstem kultury, komunikatem wymodelowanym na podstawie rzeczywistości, która tworzy jego ramy”¹².

Kategoria *dyskursu* obecna jest również w narratologii. Narratologia jako kierunek badań literackich, rozwijający się od lat sześćdziesiątych XX wieku poddaje analizie wszelkie formy i przejawy ludzkiej aktywności, w których występuje narracja¹³. Narratologia „traktuje tekst jako globalną strukturę semantyczną, której gramatykę można opisać na wzór gramatyki zdania”¹⁴. Przedmiotem badań narratologii może być powieść, film, komiks, informacja dziennikarska, obraz, fotografia. Analiza narratologiczna opiera się na metodzie strukturalnej – o znaczeniu tekstu decyduje jego struktura. Badanie polega na wyróżnieniu najmniejszych części fabuły i opisie zachodzących między nimi relacji¹⁵. Wśród narratologów wymienia się Claude’a Bremonda, Rolanda Barthesa, Algirdasa Juliena Greimasa, Tzvetana Todorova czy Umberto Eco. Pierwszy okres narratologii, określany jako strukturalistyczny, ustąpił przed hermeneutyczną metodą objaśniania zjawisk kulturowych. W obrębie narratologii przez *dyskurs* rozumie się wszystkie elementy tekstu, które nie uczestniczą w konstruowaniu fabuły.

Interpretacja pojęcia *dyskurs* w ramach nauk społecznych jest uzależniona od paradygmatu teoretycznego, w ramach którego *dyskurs* jest rozpatrywany¹⁶. Dla nurtu pozytywistycznego dyskursy funkcjonują jako „ramy” lub „schematy poznawcze” – w tym ujęciu „służą przede wszystkim do intencjonalnego kształtowania powszechnie podzielanych wyobrażeń i sensów zgodnie z określanymi celami”¹⁷. Celem analizy tak rozumianego dyskursu jest zweryfikowanie na ile dyskursy stają się narzędziem produkowania rzeczywistości społecznej. Z kolei podejście realistyczne skupia się na związku języka i władzy – poszukuje zależności między strukturą tekstów a strukturą społeczną¹⁸.

¹¹ T. Piekot: *Dyskurs polskich wiadomości prasowych*. Universitas, Kraków 2006, s. 33. Autor przywołuje np. Rogera Fowlera.

¹² *Ibidem*, s. 31.

¹³ *Słownik terminów literackich*, (red.) M. Głowiński i in., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1988.

¹⁴ Z. Mitosek, op. cit., s. 270.

¹⁵ Za prekursora narratologii uważany jest Vladimir Propp, który inspirowany rosyjskim formalizmem, odtworzył reguły rządzące strukturą bajki. „Morfologia bajki” (1928) jest klasycznym przykładem analizy narratologicznej – zob.: Z. Mitosek, op. cit., s. 240-241.

¹⁶ D. Howarth, op.cit., s. 14.

¹⁷ *Ibidem*, s. 15.

¹⁸ *Ibidem*.

David Howarth w studium na temat dyskursu śledzi rozwój dyscypliny i zauważa, w jaki sposób definicja dyskursu włącza w swój zakres coraz szersze obszary świata społecznego. Ewolucja teorii przebiega od strukturalizmu, przez poststrukturalizm, postmarksistowską analizę dyskursu, po hermeneutyczną koncepcję dyskursu Paula Ricoeura i teorię działania komunikacyjnego Jurgena Habermasa. Howarth zwraca uwagę na obecne w teorii dyskursu inspiracje marksizmem - uznanie języka i jego wytworów za zjawiska ideologiczne, ściśle związane mechanizmami polityczno-gospodarczymi. W kontekście pojmowania *dyskursu* jako narzędzia ideologii Howarth odwołuje się do koncepcji Antonio Gramsciego i Louissa Althussera. Marksizm traktuje język i jego wytwory jako zjawiska ideologiczne, dostrzega szczególną rolę, jaką świadomość i język pełnią w mechanizmach społeczno-politycznych. Recepcja myśli Althussera i Gramsciego widoczna jest w badaniach nad komunikowaniem w postaci analizy ideologicznej. Celem analizy ideologicznej jest ujawnianie wspierających klasę dominującą ukrytych treści przekazów¹⁹. Antonio Gramsci operuje kategorią hegemonii, „która nie jest wynikiem prostego narzucenia za pośrednictwem ideologii swej woli przez klasę dominującą, lecz dokonuje się przez jej autoprezentację jako grupy najbardziej zdolnej do realizacji interesów i aspiracji innych klas”²⁰. Uprzywilejowanie klasy dominującej jest umotywowane wynegocjowanym przyzwoleniem, Gramsci podkreśla procesualność tego zjawiska, ciągłą walkę o utrzymanie zdobytej pozycji. Zdaniem medioznawców, koncepcja hegemonii wraz z kontrolowanym oporem stymulowanym przez klasy dominujące w celu obrony własnych interesów pozwala krytycznie spojrzeć na wszystkie produkty medialne.

Jeden z głównych teoretyków i badaczy zjawisk komunikacyjnych metodą krytycznej analizy dyskursu, Teun van Dijk, określa przedmiot badań jako wypowiedź oraz tekst w kontekście²¹. Podobne stanowisko prezentuje polska badaczka – Anna Duszak. W studium poświęconym analizie dyskursu, autorka definiuje dyskurs „tekstem w kontekście”²². Podejście van Dijka i Duszak kontynuuje Lech Nijakowski. Warto przytoczyć zaproponowaną przez Nijakowskiego definicję dyskursu jako kategorii w naukach społecznych. Według autora „Domen symbolicznych” dyskurs to „tekst w kontekście, a zatem nie tylko utrwalony system znaków, ale również szerszy kontekst jego powstania,

¹⁹ J. Fiske: Wprowadzenie do badań nad komunikowaniem. Wydawnictwo Atrium, Wrocław 1999, s. 221.

²⁰ L. Taylor, A. Willis: Medioznawstwo. Wydawnictwo UJ, Kraków 2006, s. 34.

²¹ T. van Dijk: Dyskurs jako struktura i proces, [w:] T. van Dijk (red.): Dyskurs jako struktura i proces, PWN, Warszawa 2001, s. 12.

²² A. Duszak, op. cit., s. 7.

rozpowszechniania i odbioru”²³. Zatem refleksja nad dyskursem oznacza ukierunkowanie analizy na kontekstowe, pozajęzykowe treści komunikatu, wpływające na jego znaczenie. Podsumowując, pojęcie dyskursu w naukach społecznych można zdefiniować jako prowadzenie badań nad językiem w kontekście społecznym.

3. Dyskurs jako władza

Koncepcja dyskursu realizowana przez Michaela Foucaulta (1926-1984) przyczyniła się do popularyzacji tego terminu w naukach humanistycznych i społecznych. W pracach Foucaulta dyskurs jest jedną z głównych kategorii. Jerzy Szacki zwraca uwagę na fakt, że pojęcie dyskursu, proponowane przez Foucaulta, wykraczało poza tradycyjne rozumienie tego terminu – „dyskurs został przekształcony w kategorię *par excellence* epistemologiczną, służącą analizie nie tyle języka, ile systemów wiedzy”²⁴. W strukturze dyskursu ukryty jest system wiedzy, wartości, aspiracji, przekonań danej społeczności i mechanizm generowanie znaczeń. Dyskurs nie jest monolitem – w rzeczywistości społecznej funkcjonuje wiele niezależnych od siebie dyskursów. Każdy z nich jest całościowym ujęciem pewnego systemu wiedzy lub jego fragmentem. Dla opisu wielu jednostkowych dyskursów Foucault wprowadza pojęcie „formacji dyskursywnej”. Wykładnię tego terminu odnajdziemy w „Archeologii wiedzy” (1969; pol. 1977): „W wypadku, gdy uda się ustalić w jakiejś grupie wypowiedzi podobny system rozproszenia, w wypadku, gdy zdołamy określić jakąś regularność w obrębie przedmiotów, sposobów wypowiedzania, pojęć i wyborów tematycznych (porządek, korelacje, pozycje, funkcjonowanie, transformacje), powiemy – termin traktując umownie – że mamy do czynienia z formacją dyskursywną”²⁵. Pod pojęciem *formacji dyskursywnej* Foucault określa w istocie reguły funkcjonowania dyskursu – wyróżnia aspekt spójności tematycznej, regularności występowania oraz stopień skonwencjonalizowania (powszechnego rozumienia). Foucault wprowadza również kategorię *archiwum*, czyli „prawo tego, co może być powiedziane”²⁶. *Archiwum* to zasób kulturowych reguł produkcji dyskursu. *Archeologia wiedzy* bada struktury dyskursów oraz warunki ich powstania. Stawia pytanie na temat możliwych warunków pojawienia się tekstów uznanych

²³ L. Nijakowski: *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*. Wyd. Scholar, Warszawa 2006, s. 17.

²⁴ J. Szacki, op. cit., s. 905.

²⁵ M. Foucault: *Archeologia wiedzy*, przeł. A. Siemek, PWN, Warszawa 1977, s. 64.

²⁶ *Ibidem*, s. 164.

za naukowe, pyta o zasady tworzenia wiedzy, docieka genezy tekstów kultury²⁷. *Archeologia* pozwala również ujawnić to, co znalazło się poza systemem wiedzy i *archiwum* – odkrywa treści wyeliminowane i marginalizowane.

Francuski myśliciel nierozzerwalnie wiązał dyskurs z władzą – proces produkcji i dystrybucji dyskursu widział jako uzależniony i pozostający w służbie władzy. Zdaniem Foucaulta struktury i mechanizmy władzy widoczne są w tworzonych społecznie znaczeniach – znaczenie pozostaje w ścisłej relacji z mechanizmami władzy. Obok pojęcia *archeologii*, Foucault operuje kategorią *genealogii*. „Każdy dyskurs jest zarazem systemem władzy, oznacza bowiem narzucenie pewnej liczbie ludzi jakiejś definicji prawdy i fałszu, dobra i zła, normalności i patologii, a więc i *ujarzmienie* tych, którzy granicę między nimi chcieliby przeprowadzić w jakiś inny sposób”²⁸ – pisze Szacki. Reguły generowania i rozkodowywania znaczeń narzuca obowiązujący dyskurs. Panujący dyskurs marginalizuje inne, monopolizuje prawdę i pamięć. Zadanie *genealogii* upatruje Foucault w odkrywaniu wiedzy wyrzuconej poza nawias dominującego dyskursu, w uprawomocnieniu marginalizowanych systemów wiedzy i demaskowaniu nadużyć w dyskursie panującym.

Pod pojęciem władzy Foucault rozumie rozproszony zespół praktyk społecznych i przekonań ugruntowanych kulturowo. Władza to w istocie wpływ kultury, zniewolenie poprzez funkcjonowanie w określonym „reżimie prawdy”, poza który nie można wyjść. Kompleks wiedzy – władzy reguluje produkcję dyskursu na podstawie uprzedzeń i uprawomocnionej tradycji. Foucault posługuje się również pojęciem *episteme*, definiowanym jako system odniesień obowiązujących w danej epoce i wyznaczających ramy produkcji dyskursu²⁹. *Episteme* umożliwia wytwarzanie wiedzy; jest równoznaczne z dyskursem. W eseju „Porządek dyskursu” (1970) Foucault wzbogaca swoją koncepcję dyskursu o kategorię *porządku*. *Porządek dyskursu* określony jest poprzez mechanizmy ograniczenia i kontroli produkcji i dystrybucji dyskursu³⁰. W każdym społeczeństwie istnieją procedury kontroli, selekcji i organizacji dyskursu, powiada Foucault. Do tych mechanizmów należą trzy, sformułowane w toku dziejów, procedury wykluczenia – zakaz, podział i odrzucenie oraz opozycja prawdy i fałszu. Z punktu widzenia praktyk dyskursywnych najistotniejszy jest trzeci mechanizm wykluczenia, oparty na arbitralnym zdefiniowaniu prawdy.

²⁷ K. Stasiuk: Krytyka kultury jako krytyka komunikacji. Pomiędzy działaniem komunikacyjnym, dyskursem a kulturą masową. Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002, s. 109.

²⁸ J. Szacki, op. cit., s. 907.

²⁹ K. Stasiuk, op. cit., s. 132.

³⁰ M. Foucault: Porządek dyskursu, przeł. M. Kozłowski, Słowo/Obraz – Terytoria, Gdańsk 2002, s. 16.

U podstaw *woli prawdy*, jak ją nazywa Foucault, leży pewne praktyki instytucjonalne, które równocześnie wzmacniają i przeprowadzają, legitymizują i wdrażają obowiązującą prawdę. Wśród praktyk służących instytucjonalizacji prawdy myśliciel wymienia m.in.: „systemy książek, wydawnictw, bibliotek, jak niegdyś towarzystwa nauk, a obecnie laboratoria”³¹. Obok formy przechowywania i utrwalania prawomocnej wiedzy/prawdy Foucault zwraca uwagę na „przeprowadzanie jej w społeczeństwie”, czyli stosowanie jako praktyki społecznej, „waloryzowanie, rozprzestrzenianie, rozdzielanie i w pewien sposób przyznawanie”³². System wykluczenia oparty na *woli prawdy* podporządkowuje sobie dwa pozostałe sposoby eliminacji, wpływa również hierarchizująco i porządkująco na inne dyskursy. Domeną dyskursu jest „prawda”, rozumiana jako utrwalona społecznie wiedza. Na mocy zawłaszczenia prawdy, to dyskurs autorytarnie decyduje o inkluzji lub ekskluzji określonych treści z zasobów wiedzy społecznej.

Problem władzy wykluczenia i karania oraz arbitralnie wskazanej, obowiązującej prawdy rozwija Foucault w „Nadzorować i karać”. Foucault dochodzi do wniosku, że głównym zadaniem władzy jest wytwarzanie dostępnej jednostce rzeczywistości – władza „produkuje realność, dziedziny przedmiotowe i rytuały prawdy. Jednostka i wiedza, jaką może o niej zdobyć, zależą od tej produkcji”³³.

Zagadnienie dyskursu Foucaulta rozwija nie tylko w „Archeologii wiedzy” i „Porządku dyskursu”, jednakże uwagi na temat metod badania dyskursu znajdziemy w tych właśnie tekstach. W perspektywie teorii Foucaulta, dyskurs przestaje się jawić jedynie jako pewien historycznie sformułowany, autonomiczny system wypowiedzi, ale przyjmuje formę skonkretyzowanego systemu władzy, manifestowanego poprzez wiedzę³⁴. Oba przywołane tytuły stanowią fundament teorii dyskursu, stanowią systematyczny wykład na temat reguł rządzących dyskursem. *Genealogiczna* myśl Foucault stała się podstawą teoretyczną dla analiz dyskursu prowadzonych w kręgu szkoły CDA – problematyki zorientowanej na analizę związku pomiędzy produkcją i dystrybucją dyskursu a władzą.

W analizie dyskursu odzwierciedlenie znajduje również *archeologiczna* koncepcja francuskiego myśliciela; dyskurs traktowany jako uprawomocniony system wiedzy trwale zaistniał na gruncie badań postkolonialnych. Przedmiotem analiz postkolonialnych jest krytyczna rewizja zastanej wiedzy, zorientowana na przeciwstawienie się formom

---

³¹ Ibidem, s. 13.

³² Ibidem.

³³ M. Foucault: *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*. przeł. T. Komendant, Wyd. Aletheia, Warszawa 1998, s. 189.

³⁴ M. Foucault: *Archeologia wiedzy*. s. 94.

wykluczenia, powstałym na bazie relacji dominacji/podporządkowania. Dyskurs widziany przez pryzmat koncepcji Foucaulta jako sposób postrzegania świata, zakotwiczona kulturowo społeczna praktyka doświadczania rzeczywistości lub jej fragmentów obecny jest w pracach wielu badaczy współczesnej kultury. Do myśli Foucaulta odnosi się np. Edward Said w „Orientalizmie”. Na podstawie analiz historycznych, literackich i społecznych wizerunków świata arabskiego Said ukuł termin „orientalizacja”, pojęcie ilustrujące mechanizmy obrazowania oraz reguły konstruowania zachodniego dyskursu na temat świata islamu. Eva Thompspon, badając dzieła literatury rosyjskiej, odnajduje zapisany w nich dyskurs imperialny³⁵. Maria Todorova, odwołując się do metody Saida, na przykładzie reguł i struktury dyskursu bałkanistycznego, ujawnia zabiegi arbitralnego zawężania sposobu opisu danego zjawiska do utrwalanego i reprodukowanego w praktyce społecznej repertuaru znaków³⁶. Na gruncie polskim dyskurs jako system wiedzy ukryty w wytworach kultury, szczególnie w literaturze, demaskuje w formie *krytyki fantazmatycznej* Maria Janion³⁷.

4. Dyskurs jako fakt kulturowy

Obszar krytycznej analizy dyskursu szuka zależności pomiędzy stosowaniem języka a hierarchizowaniem wiedzy o świecie, naturalizacją pewnych punktów widzenia, legitymizacją władzy czy dyskryminacją określonych grup społecznych. Dyskurs, organizując poznanie, wpływa na postrzeganie świata społecznego. Norman Fairclough i Anna Duszak, argumentując przydatność tej metody w naukach społecznych, zwracają uwagę na aktywną rolę dyskursu w tworzeniu rzeczywistości społecznej. „KAD, jak większość współczesnych badań socjologicznych, wychodzi z założenia, że świat społeczny jest społecznie konstruowany. Uzasadnieniem semiotycznego punktu wyjścia do badania procesów i problemów społecznych jest nie tylko to, że dyskurs stanowi ich nieodłączny element, ale i to, że dyskurs ma siłę sprawczą w konstrukcjach społecznych”³⁸.

---

³⁵ E. Thompson: *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, przeł. A. Sierszulska, Universitas, Kraków 2000.

³⁶ M. Todorova: *Balkany wyobrażone*, przeł. P. Szymor, M. Budzińska, Wydawnictwo Czarne, Wołowiec 2008.

³⁷ M. Janion: *Do Europy - tak, ale z naszymi umarłymi*. Wydawnictwo Sic!, Warszawa 2000; *Niesamowita słowiańszczyzna*. Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.

³⁸ N. Fairclough, A. Duszak, op. cit., s. 16.

Teoria dyskursu wyrasta z refleksji nad językiem i jego rolą w procesie kształtowania rzeczywistości społecznej. Stanisław Grabias, charakteryzując relację między językiem a społeczeństwem, oprócz społecznej natury języka dostrzega również jego kreacyjną funkcję: „Język jako narzędzie komunikacji jest także sposobem interpretowania rzeczywistości i w związku z tym warunkuje zarówno wszelkie zachowania społeczne, jak i zachowania indywidualne”³⁹. Jako narzędzie interpretacji, język może deformować rzeczywistość, zamykać ją w ramach arbitralnie przyjętego skonwencjonalizowanego znaczenia, poza które nie można wyjść. Język wyznacza ramy doświadczania rzeczywistości, poprzez schematy i konwencje determinuje sposób myślenia, zgodny z zakodowanym w nim systemem referencyjnym. Relację między treściami językowymi (leksykalnymi) a pozajęzykowymi (kontekstowymi) opisuje dyskurs. W dyskursie, w rozumieniu zaproponowanym przez van Dijka, a kontynuowanym przez Nijakowskiego, czyli tekstu w kontekstach, dokonuje się proces generowania znaczenia, oparty na zależności między językowymi i pozajęzykowymi elementami opisywanego fragmentu rzeczywistości. Analiza dyskursu pozwala zarejestrować i zrekonstruować te relacje, dostrzec w dyskursie utrwaloną praktykę społeczną.

Przedmiot zainteresowań krytycznej analizy dyskursu został zasygnalizowany poprzez wskazanie różnych zakresów definicji dyskursu. Krytyczna analiza dyskursu łączy refleksję nad tekstem z procesami pozadyskursowymi, zachodzącymi w rzeczywistości, w której badane teksty powstają, wiążąc tekst z właściwymi kontekstami. Wspominani już badacze dyskursu – Norman Fairclough i Anna Duszak – formułują następującą definicję analizy dyskursu: „KAD jest analizą procesów społecznych, skupiającą się głównie na ich wymiarach semiotycznych – innymi słowy, jest to semiotyczny *punkt wejścia* w procesy społeczne, które są wewnątrznie ukonstytuowane jako dialektyczne relacje między poszczególnymi elementami i momentami społecznymi, obejmującymi dyskurs i momenty niedyskursywne”⁴⁰. W polu badań wyznaczonym przez krytyczną analizę dyskursu mieszczą się zagadnienia szeroko rozumianego życia społecznego – refleksja nad kulturą, problematyka związana z *gender studies*, status grup mniejszościowych, procesy globalizacji, odwzorowywanie nierówności społecznych w dyskursie itp. Ugruntowanie dla tych dociekań w znacznej mierze stanowią implikacje płynące z koncepcji Michaela Foucaulta, wiążące dyskurs z dominującym systemem wiedzy. W kręgu tradycji Foucaulta mieści się nurt krytycznej analizy dyskursu, reprezentowany przez van Teuna Dijka, Ruth Wodak czy Normana

³⁹ S. Grabias: *Język w zachowaniach społecznych*. Wydawnictwo UMCS, Lublin 2001, s. 16.

⁴⁰ N. Fairclough, A. Duszak, op. cit., s. 15.

Fairclougha oraz metodologia badań postkolonialnych realizowanych przez Edwarda Saida, Marię Todorovą, Evę Thompson, a na gruncie rodzimym dekonstrukcja uprawiana przez Marię Janion.

Wspomniany już Teun van Dijk wyraża pogląd, że analiza dyskursu nie może być ograniczona jedynie do struktur językowych. Dyrektywa metodologiczna van Dijka jest następująca: „należy patrzeć ponad dyskursem, biorąc pod uwagę jego *środowiska*: kognitywne, społeczne, polityczne, kulturowe i historyczne”⁴¹. Teoretyk dyskursu widzi dyskurs jako strukturę składającą się z trzech wymiarów – pierwszym jest sama czynność użycia języka, drugim zawarcie w dyskursie idei, trzecim społeczne interakcje⁴². Takie spojrzenie na dyskurs ogniskuje uwagę na jego pozajęzykowych aspektach, zwłaszcza na jego konotacjach społecznych. W ramach zastosowania języka, holenderski badacz kładzie nacisk na przeprowadzenie dwutorowej procedury analitycznej – na poziomie organizacji formalnej i semantycznej tekstu. W warstwie formalnej tekstu należy zwrócić uwagę na wszelkie graficzne środki pozajęzykowe, takie jak krój, kolor czcionki, podkreślenia, rysunki czy fotografie. W analizie warstwy semantycznej van Dijk akcentuje zarówno poszukiwanie znaczenia pojedynczych elementów tekstu, jak i znaczenia globalnego. W koncepcji van Dijka wspólnota komunikacyjna to wspólnota podzielanych znaczeń – użytkownicy wyposażeni są w określoną wiedzę, którą uznają za prawomocną. W perspektywie teorii holenderskiego badacza zjawiska komunikacji będą odczytywane głównie w wymiarze kognitywnym, jako manifestacje społecznych reprezentacji uwarunkowanych socjokulturowo.

W krytycznej analizie dyskursu osobny kierunek badań stanowi zakorzeniony w tradycji marksistowskiej nurt, eksponujący związek dyskursu z ideologią. Kierunek ten inspirowany jest teoriami Althussera i Gramsciego. Praktycy krytycznej analizy dyskursu podkreślają ścisłą relację zachodzącą pomiędzy dyskursem a władzą. W takim przypadku analiza dyskursu demaskuje mechanizmy służące uzyskaniu lub zachowaniu dominacji w konkretnych dyskursach oraz ukazuje dominujące ideologie jako reprezentacje interesów zbiorowych⁴³. W swoich badaniach Ruth Wodak akcentuje fakt, że społeczne użycie języka jest narzędziem wykluczenia i subordynacji; badaczka zwraca uwagę na niejawny charakter tego zjawiska. Jej zdaniem „stereotypy i uprzedzenia zostają wpisane w proces budowania pozytywnego wizerunku nadawcy i w głębsze warstwy znaczeniowe tekstu za pomocą

---

⁴¹ T. van Dijk: Kontekstualizacja w dyskursie parlamentarnym, [w:] Krytyczna analiza dyskursu, op. cit., s. 216.

⁴² T. van Dijk (red.): Dyskurs jako struktura i proces (1997), Warszawa 2001, s. 10.

⁴³ Ibidem, s. 17.

środków takich jak presupozycja, implikatura, wnioski, aluzje itp.”⁴⁴. Analiza dyskursu widziana przez pryzmat ideologii ma na celu ujawnienie chwytów perswazyjnych stosowanych jako strategie retoryki wykluczenia.

Teoretycy dyskursu zaznaczają, że analiza dyskursu nie wypracowała jednej, spójnej metodologii – w tym przypadku mamy do czynienia ze zbiorem metod i technik związanych z różnymi orientacjami badawczymi. David Howarth mówi o dwóch ugruntowanych tradycjach badawczych analizy dyskursu – pierwsza zakorzeniona jest w założeniach teorii wyłożonej przez Michaela Foucaulta, druga w derridiańskiej dekonstrukcji⁴⁵. W koncepcji Derridy dochodzi do ujawnienia konceptualnych opozycji i odwrócenia ich porządku w celu zakwestionowania uprzywilejowanego sposobu interpretacji. W założeniach Foucaulta analiza dyskursu dotyczy sposobu problematyzacji danego zjawiska w dyskursie oraz opisanie praktyk, w ramach których problematyzacja ta się przejawia⁴⁶.

W socjologii metoda analizy dyskursu znajduje zastosowanie w badaniach konstruowania wizerunków społecznych, funkcjonowania i struktury dyskursu publicznego czy projektowania tożsamości zbiorowych. W obszarze badań dyskursu silny jest nurt analizy wizerunków medialnych – wśród najnowszych publikacji warto wskazać studium Anny Horolets poświęcone konstruowaniu prasowych wizerunków Europy⁴⁷; analizę mechanizmów budowania obrazu „innego” na przykładzie wizerunków prasowych imigrantów w Polsce, dokonaną przez Aleksandrę Grzymałę-Kazłowską⁴⁸; czy pracę Ewy Bobrowskiej na temat obrazowania społeczeństwa w dyskursie Radia Maryja⁴⁹. Prasa jako produkt komunikacji masowej pozwala obserwować ulegające zmianom stany świadomości społecznej, umożliwia zarejestrowanie reakcji względem istotnych zagadnień społecznych, politycznych czy kulturowych.

---

⁴⁴ R. Wodak: *Dyskurs populistyczny: retoryka wykluczenia a gatunki języka pisanego*, [w:] *Krytyczna analiza dyskursu*, op. cit., s. 187.

⁴⁵ D. Howarth, op. cit., s. 206.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 207.

⁴⁷ A. Horolets: *Obrazy Europy w polskim dyskursie publicznym*. Universitas, Kraków 2006.

⁴⁸ A. Grzymała-Kazłowska: *Konstruowanie „innego”. Wizerunki imigrantów w Polsce*. Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.

⁴⁹ E. Bobrowska: *Obrazowanie społeczeństwa w mediach. Analiza radiomaryjnego dyskursu*. Wyd. UJ, Kraków 2007.

Bibliografia

1. Czaplejewicz E., Kasperski E. (red.): Bachtin – dialog, język, literatura. PWN, Warszawa 1983.
2. Dijk van T. (red.): Dyskurs jako struktura i proces. PWN, Warszawa 2001.
3. Duszak A.: Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa, PWN, Warszawa 1998.
4. Duszak A., Fairclough N. (red.): Krytyczna analiza dyskursu. Universitas, Kraków 2008.
5. Fiske J.: Wprowadzenie do badań nad komunikowaniem. Wydawnictwo Atrium, Wrocław 1999.
6. Foucault M.: Archeologia wiedzy, przeł. A. Siemek, PWN, Warszawa 1977.
7. Foucault M.: Nadzorować i karać. Narodziny więzienia, przeł. T. Komendant, Wyd. Aletheia, Warszawa 1998.
8. Foucault M.: Porządek dyskursu, przeł. M. Kozłowski, Słowo/Obraz – Terytoria, Gdańsk 2002.
9. Grabias S.: Język w zachowaniach społecznych. Wydawnictwo UMCS, Lublin 2001.
10. Grzegorzczkowska R.: Wstęp do językoznawstwa. PWN, Warszawa 2008.
11. Howarth D.: Dyskurs, przeł. A. Gąsior-Niemiec, Oficyna Naukowa, Warszawa 2005.
12. Mitosek Z.: Teorie badań literackich. PWN, Warszawa 2005.
13. Nijakowski L.: Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym. Wyd. Scholar, Warszawa 2006.
14. Piekot T.: Dyskurs polskich wiadomości prasowych. Universitas, Kraków 2006.
15. Słownik terminów literackich (red.): M. Głowiński i in., Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1988.
16. Stasiuk K.: Krytyka kultury jako krytyka komunikacji. Pomiędzy działaniem komunikacyjnym, dyskursem a kulturą masową. Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.
17. Szacki J.: Historia myśli socjologicznej. PWN, Warszawa 2005.
18. Taylor L., Willis A.: Medioznawstwo. Wydawnictwo UJ, Kraków 2006.

Abstract

Beginning with reflection about ambiguity of *discourse* interpretations, the author follows various comprehensions of *discourse* in linguistic and social sciences to situate discourse analysis among research methods. The author enumerates different standpoints over discourse and finally relates it with Foucault's concept of power and knowledge. In reference to this theory discourse analysis is seen as research method which enables to reveal hidden motivations behind a text.

Keeping in mind Teun van Dijk's concept, that discourse is *the text in context*, discourse analysis is perceived as critical, profound or deconstructive reading which leads to indicate mechanisms of social cognition. Last question taken under consideration in this article is the area of discourse analysis. Field of research pointed out by the author refers to constructing collective identities, problem of media representations or consolidation of the stereotypes and clichés.